

КУЛАЧНІ БОЇ «СТІНКА НА СТІНКУ» В ХАРКОВІ ВІД ХІХ ДО ХХІ СТОЛІТТЯ: ТРАДИЦІЇ І ТРАНСФОРМАЦІЇ

У статті досліджено традицію кулачних боїв «стінка на стінку» в Харкові в період ХІХ–ХХІ ст., а також історію її вивчення. Автор доводить, що кулачні бої «стінка на стінку» були розповсюджені в Харкові протягом ХІХ–ХХ ст. і стали частиною міського життя, однак цей звичай було збережено у ХХІ ст., а його носіями є навколофутбольні хулігани.

Ключові слова: кулачні бої, Харків, традиції міста, навколофутбольні хулігани.

В статье исследуется традиция кулачных боев «стенка на стенку» в Харькове в период ХІХ–ХХІ вв., а также история ее исследования. Автор доказывает, что кулачные бои «стенка на стенку» были распространены в Харькове на протяжении ХІХ–ХХ вв. и стали частью жизни города, однако этот обычай сохранился в ХХІ в., а его носителями являются околофутбольные хулиганы.

Ключевые слова: кулачные бои, Харьков, традиции города, околофутбольные хулиганы.

The author analyses the tradition of battle-royal fisticuffs in Kharkiv in the period of the ХІХth–ХХІst centuries and describes the history of relevant research. He proves that the battle-royal fisticuffs were widespread in Kharkiv through the ХІХth–ХХth centuries and have passed into the city's traditions, while the tradition has continued to the ХХІst century as well and is being passed on now by football hooligans.

Keywords: fisticuffs, Kharkiv, urban traditions, football hooligans.

Кулачні бої «стінка на стінку», як в Україні в цілому, так і в Харкові зокрема, дотепер не мали достатнього наукового висвітлення і не були популярною темою для наукових досліджень. Серед дореволюційних учених цим питанням цікавився М. Сумцов, який у статті «Культурные переживания» звернув увагу, серед іншого, і на кулачні бої «стінка на стінку» в Харкові [17].

У сучасній історіографії ця тема залишається малодослідженою. Автори етнографічного довідника «Українська минувшина» [20], виданого в 1993 році, присвятили кулачним боям статтю енциклопедичного типу, зазначивши, що бої навкулачки відомі з дохристиянських часів, а на Лівобережжі цей звичай зберігався аж до ХХ ст. У вищевказаному довіднику описані головні правила і традиції проведення бою «стінка на стінку», а саме: територіальний поділ команд (село на село або вулиця на вулицю); дотримання розподілу бійців за віковими категоріями (бій спочатку між молодшими представниками «стінок», а потім між старшими); заборона бити лежачого, а також бити у спину [20, с. 191]. Дослідник Олексій Мандзяк проаналізував традиції

кулачних боїв «стінка на стінку» на різних теренах України, проте лише епізодично згадав Харків і Слобожанщину [11].

Професор університету в Маямі Роберт Турстон у статті «Проблемы быта и идентичности в императорской России и США (конец ХІХ – начало ХХ вв.)» стосовно Харкова зазначав, що молоді чоловіки, представники нижчих верств населення міст Російської імперії, не лише гуляли і пили, а брали участь у боях навкулачки. Ці бої проводилися не тільки за територіальним принципом – між молоддю різних передмість Харкова, але й між робітниками різних фабрик. При цьому Р. Турстон посилається на газету «Харьковские губернские ведомости» від 20 квітня 1908 року, де була інформація про щоденні вечірні бої на Холодній горі, у яких навіть використовували ножі [19, с. 279].

Невелику згадку про кулачні бої знаходимо в статті М. Бердути «Особенности дозвілля, обрядів та звичаїв Слобожанщини (ХVІІІ–ХІХ ст.)», опублікованій у 2007 році, у якій автор пише, що кулачні бої часто відбувалися у святкові дні. Взимку – на річках Лопань і Харків, а влітку – на Москалівці [3, с. 48].

На трансформацію традиційних кулачних боїв «стінка на стінку» в практику «забівонів» у середовищі субкультури навколофутбольних хуліганів Росії та України в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. звернув увагу харківський дослідник П. Артьомов [1, с. 168, 171].

Усе вищезгадане є коротким оглядом історії вивчення кулачних боїв «стінка на стінку», що відбувалися в Харкові, однак метою цієї статті є виклад основних результатів власних досліджень автора з цього питання, про які й піде мова далі.

Бої навкулачки серед молоді на території сучасної України були розповсюджені вже в першій половині ХVІІІ ст. Визначити особливості таких боїв (чи були вони командні – «стінка на стінку», чи індивідуальні), а також правила їх проведення, нам, на жаль, з документів не вдалося. Церква в той час забороняла подібні розваги. У 1719 році Київський митрополитський колегіум – керівництво Київської митрополії – своїм указом заборонив кулачні бої: «Даби везде по городамъ и местечкамъ и селамъ в Малой Россіи попрестали богомерзкие молодихъ своевольнихъ людей зборища навкулачки» [12, с. 319]. Цього самого року гетьман П. Скоропадський своїм універсалом також заборонив кулачні бої [17].

Перші свідчення про кулачні бої в Харкові у 20–30-х роках ХІХ ст. залишив Фелікс Рейнгардт, який неодноразово спостерігав їх на власні очі. Він зауважив, що в кулачних боях брав участь здебільшого простолюд, переважно з великоросів. Кулачні бої відбувалися в різних куточках Харкова, але найпопулярнішим місцем у той період був майданчик на перетині Міщанської (нині – Громадянська) і Білгородської (нині – Харківська набережна) вулиць, нижче синагоги. Кулачні бої проходили за принципом «стінка на стінку»: в одному гурті майстрові, а в другому – прості міщани, до яких приєднувалися бурсаки, нерідко гімназисти. Бій починали хлопчики, потім билися дорослі. Нерідко такі бої закінчувалися серйозними травмами для їх учасників, а деякі навіть «трагічно», як писав Ф. Рейнгардт, проте він не уточнив, що мав на увазі [4].

Цінні свідчення про кулачні бої «стінка на стінку» у Харкові в 40-х роках ХІХ ст. залишив В. Пашков. У зазначені роки кулачні бої проходили побли-

зу хутора Піски (нині – перетин вулиці Клочківської та Клочківського узвозу) навпроти Університетського саду (нині – сад ім. Т. Г. Шевченка), на Москалівці, а також за Михайлівською церквою, а взимку – на річках Харків і Лопань. Тоді «стінка на стінку» сходилися з одного боку городяни, а з другого – мешканці приміських хуторів Харкова. Найвідомішим бійцем серед жителів передмістя був державний селянин Рубан (високий, широкоплечий брюнет, років 35). Серед міщан найкращим бійцем був, за свідченням В. Пашкова, студент медичного факультету Харківського університету Ковальов (років 30, високий, широкоплечий, з розвинутою мускулатурою, довгими руками і великими кулаками). Слід зазначити, що у списках студентів Харківського університету в 40-х роках ХІХ ст. на медичному факультеті немає студента Ковальова, натомість на філософському факультеті в ці роки навчалися Михайло Ковальов і Олександр Ковальов [16]. Відомо, що Рубан і Ковальов билися в одязі та рукавичках, інші ж билися в одязі та рукавицях. Аналізуючи спогади В. Пашкова, можна дійти висновку, що бої взимку проходили щонеділі в післяобідній час, і вони збирали численних глядачів. У бою «стінка на стінку» брало участь по кілька сотень людей з кожного боку. Бій починали підлітки або добровольці, «охотники», один на один, а потім підхоплювали обидві «стінки». Хоча кулачні бої були заборонені, однак поліція заплющувала очі на їхнє існування або проводила «профілактичні бесіди» з бійцями лише задля «соблюдения формальностей». Іноді такі кулачні бої закінчувалися смертю деяких учасників. У цілому ставлення до кулачних боїв у зазначений період було позитивне, оскільки вважалося, що вони підтримують войовничий дух народу, а з боягузів роблять сміливців [2].

Ще одним цінним джерелом щодо кулачних боїв у Харкові є спогади В. Карпова. За його свідченнями, у 40–60-х роках ХІХ ст. у Харкові бої влаштовували лише на зимові свята в різних місцях. Одним з них був майданчик за Маріїнським мостом на річці Нетеча біля Кузнечного мосту. Однак найпопулярнішим тоді серед бійців для проведення кулачних боїв було місце на річці Лопань біля Іванівської левади, яке населення назива-

ло Бики («битися на биках»). Найбільш шанованим бійцем у той період був Тітко – коваль з Іванівки (район Харкова). В. Карпов подає тлумачення деяких виразів з особливого жаргону кулачних бійців, наприклад: «дати блоку» – завдати удар у шию; «пустити дзвонаря» – завдати удар у вухо; «покласти гриб у живіт» – завдати удар у ділянку діафрагми. Особливо небезпечними були бої під час Різдвяних свят, оскільки кількість бійців у «стінках» подеколи сягала тисячі осіб, а такі масштаби, безперечно, збільшували кількість травм і нерідко сприяли каліцтвам учасників, тому їх доводилося розганяти за допомогою пожежної машини, з якої кулачників обливали водою. Іноді бої закінчувалися летальними випадками. Так, В. Карпов наводить епізод, як дівчина на прізвище Мамкова намагалася витягнути свого нареченого з бою «стінка на стінку», але отримала удар у скроню і померла. У таких боях одна «стінка» складалася з мешканців нагірної частини Харкова, друга – з жителів підгірної. Іноді бійці-кулачники використовували заборонені предмети, про що пише у своїй книзі спогадів В. Карпов, зауважуючи, що боєць на ім'я Захар Сорока затискав у кулаку гвіздок під час бою [6].

Професор М. Сумцов зазначав, що в 70-х роках XIX ст. бої «стінка на стінку» були розповсюджені в Харкові серед гімназистів, які билися навесні або восени в Карпівському саду. У той період у Харкові було три гімназії, а «стінка на стінку» сходилися переважно гімназисти першої і другої, представники третьої билися лише зрідка. Однак, судячи зі свідчень М. Сумцова, наприкінці 1880-х років «стінка на стінку» билися лише вуличні хлопці [17].

Цікаву деталь про кулачні бої в Харкові навів відомий художник Ілля Рєпін. Він згадував, що іноді в Харків на кулачні бої приїжджали бійці з його рідного Чугуєва [10].

До революції 1917 року бої «стінка на стінку» відбувалися між двома сусідніми районами Харкова – Основою та Москалівкою, билися молоді хлопці взимку по неділях і у святкові дні [18].

У газеті «Южный край» у вересні 1893 року повідомлялося про відновлення в осінній період кулачних боїв на Лисій горі в Харкові між мешканцями передмістя та жителями Харківського пові-

ту. За словами кореспондента, у неділю, 5 вересня 1893 року, у бою брали участь 300 чоловіків, деякі з учасників отримали серйозні травми [7].

У джерелах 1910 року є свідчення про щоденне проведення кулачних боїв у Харкові «стінка на стінку» в районі Холодної гори, а саме – на перехресті Катеринославської (нині – Полтавський шлях) та Семінарської (нині – Володарського) вулиць. Молоді хлопці збиралися там о 4–5 годині дня і сходилися навкулачки «стінка на стінку». Такі бої не давали спокою місцевим жителям і створювали певну небезпеку для перехожих. Газета «Южный край» писала про необхідність встановлення на цьому місці постійного поста поліцейського стражника, аби припинити бої [8].

Газета «Южный край» за 1910 рік описує кулачні бої «стінка на стінку» також у районі Журавлівки, які проводилися кожної неділі та у святкові дні. Збиралися молоді хлопці від 50 до 100 осіб о 3–4 годині дня і билися «стінка на стінку». У газеті було зазначено: «Не мешало бы на это обратить внимание и прекратить это зверское журавлевское развлечение» [9].

У 1912 році в газеті «Южный край» писали про проведення кулачних боїв у районі Ново-Павлівки у свята. В один з вересневих днів 1912 року на вулиці Мигринівській з 3-ї години дня розпочався кулачний бій «стінка на стінку», у кожній «стінці» було приблизно по 150 осіб. Спочатку билися підлітки, потім юнаки, а вже після – дорослі (здебільшого мулярі та теслі). Бій тривав кілька годин, у багатьох учасників були вибиті зуби, розбите обличчя та інші травми. Остаточо цей бій припинила поліція [14]. 14 вересня 1912 року на тому самому місці знову мав відбутися бій, але поліція попередила його, на вулиці Мигринівській виставили пости кінної поліції, яка не дала зібратися бійцям [13].

Традиція битися «стінка на стінку» збереглася в Харкові й після встановлення радянської влади. Відомо, що кулачні змагання «стінка на стінку» у 20-х роках XX ст. проходили на розі Москалівської та Валер'янівської вулиць.

Яків Гельфандбейн у своїх спогадах повідомляє, що в 30–40-х роках XX ст. бої «стінка на стінку» у Харкові також

проводилися в районі Клочківки, відбувалися вони по неділях і на свята. Він зауважив, що часто бійці були в стані алкогольного сп'яніння і використовували палиці, кастети, каміння, ножі й подібні підручні небезпечні засоби [5].

Свідчення про недільні кулачні бої «стінка на стінку» між представниками різних вулиць після футбольних матчів аматорських вуличних команд на футбольному полі панчішної фабрики в Харкові, що було розташоване на вулиці Державінській у 50–60-х роках ХХ ст., зафіксовані у спогадах Євгена Рекушева. Однак жодних подробиць щодо їх проведення, крім того, що в ці бої втягувалися не лише гравці, але й глядачі, у цих свідченнях не знаходимо. Аналізуючи спогади Є. Рекушева, можна дійти висновку, що ці футбольні матчі приваблювали вболівальників саме можливістю побитися після їх проведення [15, с. 39].

Отже, як свідчать вищенаведені факти, кулачні бої «стінка на стінку» були розповсюджені в Харкові протягом ХІХ–ХХ ст. і стали частиною традицій міста.

Однак можна говорити і про те, що ця традиція не відійшла в минуле у ХХІ ст., оскільки кулачні бої «стінка на стінку» досі практикуються в середовищі навколофутбольних хуліганів України в цілому, і Харкова зокрема.

Бої між різними угрупованнями навколофутбольних хуліганів можна умовно розподілити на два типи: 1) без додержання будь-яких правил, у деяких випадках з використанням пляшок, палиць чи інших підручних засобів; 2) з додержанням неписаних правил, прийнятих у середовищі навколофутбольних хуліганів. Цей другий тип, на наш погляд, і є трансформацією традиції кулачних боїв «стінка на стінку» у ХХІ ст.

Бої останнього типу бувають двох підвидів: а) спонтанні, які спеціально не були організовані, без попередньої домовленості; б) спеціально організовані, тобто за попередньою домовленістю. Під час проведення бою існують певні правила і ритуал. Якщо це спонтанна бійка, то перед самим її початком суперники піднімають руки догори з відкритими долонями, тим самим демонструючи, що в руках немає жодних заборонених предметів, і лише після цього відбувається сама бійка. Перед бійкою за попередньою домовленіс-

тю може виконуватися, проте не завжди, більш складний ритуал: один з бійців перед власне бійкою підходить до «стінки» супротивника і перевіряє, чи немає чогось забороненого в руках суперників, а за тим відбувається сам бій. Часто після поєдинку, як при першому, так і при другому підвидах, бійці суперницьких «стінок» плескають у долоні один одному або / і обнімаються між собою, тим самим демонструючи повагу до супротивника.

У боях «стінка на стінку» в середовищі навколофутбольних хуліганів, під впливом культури східних єдиноборств, дозволяються удари ногами. Якщо відбувається «забівон», то його організатори попередньо домовляються про кількість учасників з кожного боку, а також про вікові обмеження або їх відсутність. За неписаними правилами, дозволяється бити лежачого супротивника, але не схвалюється його жорстоке «добивання». Під час «забівонів» за тим, щоб не «добивали», слідкують «смотрящіє» – навколофутбольні хулігани, які не беруть участі в бійці, а виконують роль спостерігачів-суддів.

У традиційних боях «стінка на стінку» у ХІХ–ХХ ст. ніколи не брали участі жінки, проте нині в субкультурі футбольних хуліганів зрідка, однак відбуваються бої «стінка на стінку» між жінками. Можливо, це є наслідком демократизації суспільства, що стерла межі між традиційними чоловічими і жіночими особливостями поведінки. Однак це питання потребує спеціального дослідження.

Джерела та література

1. *Артьомов П. М.* Субкультура футбольних хуліганів: фактори формування та особливості прояву на пострадянському просторі : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 / Артьомов Павло Миколайович. – Харків : Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2009. – 214 с.

2. *Багалея Д. И.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905-й год) : в 2 т. / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Харьков : Харьковская книжная фабрика им. М. В. Фрунзе, 1993. – Т. 2 : ХІХ – начало ХХ века. – 973 с.

3. *Бердута М. З.* Особливості дозвілля, обрядів та звичаїв Слобожанщини (ХVІІІ–ХІХ ст.) / М. З. Бердута // Кафедрі історії України Харківського національного універ-

ситету імені В. Н. Каразіна – 50 років. – Харків : [Вид-во ХНУ], 2007. – С. 47–49.

4. г. Харьков 20-тых и 30-тых годов. (XIX-го века). (По воспоминаниям Ф. О. Рейнгардта) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://dalizovut.narod.ru/istorii/20_30887.htm.

5. *Гельфандбейн Я.* Река воспоминаний [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://belousenko.com/books/memoirs/gelfandbeyn_1.htm.

6. *Карпов В. П.* Харьковская старина. Из воспоминаний старожила / В. П. Карпов. – Харьков : Харьковский частный музей городской усадьбы, 2007. – 207 с.

7. Кулачные бои // Южный край. – 1893. – 7 сентября.

8. Кулачные бои // Южный край. – 1910. – 29 сентября.

9. Кулачные бои // Южный край. – 1910. – 15 октября.

10. Кулачные бои на Руси [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://godonews.ru/news_1328277653.html.

11. *Мандзяк О.* Бойові традиції ариїв: на шляху до реалій українських бойових мистецтв / Олексій Мандзяк. – Тернопіль : Мандрівець, 2006. – 272 с.

12. *Н. В. [Василенко Н.]*. Указъ кievскаго митрополитанскаго коллегіума о кулачныхъ

бояхъ и вечерницахъ [1719 р.] / Н. В. // Киевская старина. – 1891. – Т. 32. – № 2. – С. 317–320.

13. Несостоявшиеся кулачки // Южный край. – 1912. – 17 сентября.

14. Опять кулачные бои // Южный край. – 1912. – 11 сентября.

15. *Рекушев Е. Т.* Осколок истории / Е. Т. Рекушев. – [Харьков], 2007. – Кн. 1. – 209 с.

16. Список студентов Императорского Харьковского университета на 1843/44 академический год. – Харьков : Императорский Харьковский университет, 1843.

17. *Сумцов Н. Ф.* Культурные переживания / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. – 1889. – Т. 26. – № 9. – С. 631–652.

18. *Тихомирова Т. В.* Улица Октябрьской революции (бывшая Большая Москалевская) / Т. В. Тихомирова // Слобода. – 1994. – 2 ноября.

19. *Турстон Р.* Проблемы быта и идентичности в императорской России и США (конец XIX – начало XX вв.) / Роберт Турстон // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2005. – № 701. – С. 276–288. – Серія «Історія».

20. Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. – Київ : Либідь, 1993. – 256 с.

SUMMARY

The author analyses the tradition of battle-royal fisticuffs in Kharkiv from the XIXth to XXIst centuries and describes the history of relevant research. The matter has been specifically researched by M. Sumtsov, O. Mandziak, R. Turston, M. Berduta, and P. Artiomov. The sources confirm the fisticuffs being popular among the young people on the territory of modern Ukraine as far back as in the first part of the XVIIIth century, with the earliest Kharkiv fisticuffs evidences being recorded by Felix Reinhardt in the 1820s–1830s. The author refers to V. Pashkov, V. Karpov, M. Sumtsov and I. Repin who witnessed the fisticuffs in Kharkiv. The impartiality of study is corroborated by the materials from the newspaper *The Southern Region*, which have repeatedly written on the Kharkiv fisticuffs. Having analysed the sources, the author identifies the places, where fistfights took place in Kharkiv, as well as the rules of their conducting, pugilistic terminology, and names of the most known fighters in prerevolutionary Kharkiv. There are mentioned the facts on the continuance of battle-royal tradition being kept during the Soviet period of Kharkiv history (based on the memories of J. Geldfandbein and E. Riekushev. In the author's opinion, the battle-royal tradition has been preserved, being transformed, in the subculture of football hooligans, generally in Ukraine and particularly in Kharkiv. On the ground of his own research, the author distinguishes the types and subtypes of fisticuffs being held amidst modern football hooligans, and describes unwritten rules and rituals accompanying a fight. He concludes that the battle-royal fisticuffs were widespread in Kharkiv through the XIXth–XXth centuries and have passed into the city's traditions, while in the XXIst century such fisticuffs are being practiced among football hooligans.

Keywords: fisticuffs, Kharkiv, urban traditions, football hooligans.